

РАЗМЕЖАВАННЕ АМАНІМІІ І ПОЛІСЕМІІ Ё БЕЛАРУСКІМ І ІТАЛЬЯНСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

У артыкуле разглядаюцца розныя падыходы да вызначэння межаў аманіміі і полісеміі ў сучасным беларускім і італьянскім мовазнаўстве, паказана агульнае і нацыянальна-спецыфічнае ў размежаванні шматзначных і аманімічных лексем і іх адлюстраванне ў лексікаграфічных крыніцах.

У лексікалагічных даследаваннях розных краін няма адзінства поглядаў на з'яву аманіміі і на яе адмежаванне ад полісеміі. Калі абагульніць шматлікія дэфініцыі, адлюстраваныя ў беларускай і італьянскай лінгвістычнай літаратуры, можна вылучыць два погляды на аманімію і шматзначнасць. Згодна першаму, амонімамі прызнаюцца толькі такія словы з аднолькавым гучаннем, якія спрадвечна былі рознымі па форме, і толькі ў працэсе гістарычнага развіцця супалі адзін з адным. Згодна другому погляду, да амонімаў адносяцца як розныя словы, якія ў сілу гістарычных прычын супалі па гучанні, гэтак і тыя выпадкі, калі розныя значэнні шматзначнага слова разыходзяцца настолькі, што ўзнікаюць два (ці больш) новыя словы. Адною з галоўных асаблівасцяў шматзначнага слова з'яўляецца тое, што асобныя яго значэнні заўсёды звязаны паміж сабой. Другасныя, пераносныя значэнні полісемантычнага слова групуюцца вакол асноўнага, якое звычайна выступае як семантычнае ядро. Пры полісеміі значэнні аднаго слова заўсёды звязаны (на аснове падабенства прадметаў ці іх сумежнасці) паміж сабой у сэнсавым плане. У адрозненне ад полісеміі, значэнні аманімічных слоў або з самага пачатку не мелі нічога агульнага паміж сабой, або страцілі былую сувязь. Кола пытанняў, звязаных з праблемай аманіміі, даволі вялікае, прычым праблема размежавання лексіка-семантычных варыянтаў і амонімаў уяўляе найбольшую цяжкасць як пры вывучэнні мовы, так і пры складанні слоўнікаў. Языкознаўства 220 I ў беларускай, і ў італьянскай лексікаграфіі, як і ўвогуле ў еўрапейскай лінгвістыцы, існуе традыцыя, згодна з якой амонімы прыводзяцца ў асобных слоўніках артыкулах, а значэнні мнагазначных слоў падаюцца ў адным артыкуле пад асобнымі нумарамі. Аднак сустракаюцца выпадкі, калі ў розных слоўніках адны і тыя ж словы прадстаўлены неаднолькава. Навукоўцы выкарыстоўваюць некалькі крытэрыяў размежавання аманіміі і шматзначнасці, якія дапамагаюць адрозніваць лексіка-семантычныя варыянты слова ад амонімаў, якія ўзніклі ў выніку поўнага разрыву полісеміі: а) лексічны; б) марфалагічны; в) семантычны. Размежаванне аманіміі і полісеміі ўяўляецца важным з тэарэтычнага і практычнага пунктаў гледжання. Адною з галоўных задач пры разглядзе ўзаемаадносін паміж гэтымі феноменамі з'яўляецца распрацоўка крытэрыяў вызначэння іх межаў. Адсутнасць дакладных параметраў размежавання з'яў аманіміі і полісеміі ў сучасным беларускім мовазнаўстве дазваляе лічыць гэтае пытанне актуальным і цяжка вырашальным у сувязі з яго нераспрацаванасцю, адсутнасцю навукова абгрунтаваных прынцыпаў аналізу. Па азначэннях, прынятых ў энцыклапедыі «Беларуская мова», полісеміяй называецца «уласцівасць слова мець не адно, а некалькі значэнняў» [1, с. 424], а аманіміяй – «гукавое супадзенне адзінак (марфем, слоў, словазлучэнняў і г. д.), якія адрозніваюцца паміж сабой значэннем» [1, с. 30]. Асноўнымі крыніцамі ўзнікнення амонімаў з'яўляюцца 1) размежаванне двух ці некалькіх значэнняў мнагазначнага слова; 2) канвергенцыя; 3) запазычанне. Менавіта таму межы паміж полісемантычнымі і аманімічнымі адзінкамі ў некаторых выпадках з'яўляюцца ўмоўнымі. Як адзначае Т. А. Кісель, «часам этымалагічны, граматычны аналізы дазваляюць выявіць семантычны інварыянт даследуемых слоў, які з'яўляецца вынікам полісеміі, але не аманіміі» [2, с. 12]. Пры размежаванні полісеміі і аманіміі беларускія даследчыкі прытрымліваюцца ў асноўным двух крытэрыяў: семантычнага і этымалагічнага. Паводле семантычнага крытэрыя слова з'яўляецца шматзначным да таго часу, пакуль паміж яго семемамі захоўваецца сэнсавая сувязь і этымалагічны, граматычны аналізы дазваляюць устанавіць іх семантычны інварыянт. Семантычны

крытэрыі у радзе выпадкаў можа дапаўняцца словаўтваральным, граматычным, тэматычным, дыстрыбутыўным і іншымі крытэрыямі, што выступаюць у якасці дадатковых да асноўнага [3, с. 4].

221 Размежаванне полісеміі і аманіііі па этымалагічнаму крытэрыю з першага погляду можа паказацца простым, як, напрыклад, у выпадку слоў бор1 „лес“ (бел.), бор2 „хімічны элемент“ (ад лац. *bora*) і бор3 „сталны свердзел“ (ад ням. *Bohrer*). Аднак такое размежаванне можа быць вельмі складаным, калі аманіііі ўзнікае ў выніку лексікасемантычнага вар’іравання мнагазначных слоў, крайняй мяжой якога з’яўляецца распад полісеміі [4, с. 214]. Складаныя праблемы семантычнай структуры слова, раздзялення слова на значэнні, пытанні суадносін і сувязей яго значэнняў, размежаванне амонімаў і шматзначных слоў выклікаюць вялікія цяжкасці і ў беларускай лексікаграфіі. Напрыклад, у некаторых тлумачальных слоўніках полісемія нярэдка не адрозніваецца ад аманіііі, атаясамліваецца з ёй, што прыводзіць да пэўнай непаслядоўнасці ў вызначэнні гэтых паняццяў. У выніку ў некаторых выпадках розныя значэнні слоў разглядаюцца як амонімы і падаюцца асобнымі слоўнікавымі артыкуламі. Такім чынам, назіраецца тэндэнцыя да драбнення мнагазначных слоў на амонімы, галоўным чынам на аснове адрознення паняццяў, якія пазначаюцца словам або словамі (абазначэннямі прадметаў, працэсаў, прымет). У іншых выпадках амонімы аказваюцца злучанымі ў сістэме аднаго паняцця, г. зн. аб’ядноўваюцца агульнасцю гукавога складу (або гукавога комплексу) і разглядаюцца як адзіная лексічная адзінка [5, с. 54]. На праблему размежавання амонімаў і полісемантаў у слоўніках звяртае ўвагу і аўтар «Слоўніка амонімаў беларускай мовы» В. Дз. Старычонок. Напрыклад, слова перакласці ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1987–1994) фіксуецца як полісемант і мае шэсць значэнняў. Сярод гэтых значэнняў В. Старычонок вылучае „палажыць на другое або ў другое месца“ і „перадаць які-небудзь тэкст, вусную мову сродкамі другой мовы“, таму што ўжо вытворныя дзеясловы паперакладаць¹ і паперакладаць² аўтарамі гэтага ж слоўніка кваліфікуюцца як амонімы [3, с. 3]. У італьянскай лінгвістыцы з’ява аманіііі разглядаецца як «*fenomeno legato alla polisemia*» („феномен, які цесна звязаны з полісеміяй“) і на сучасным этапе вывучаецца скрозь прызму тэрміна «*ambiguità linguistica*» (літаральна „моўная двухсэнсавасць“), які аб’ядноўвае і абагульняе ўсе выпадкі, калі адной і той жа моўнай форме адпавядае некалькі значэнняў. «*Ambiguità linguistica*» падзяляецца на лексічную, фаналагічную, граматычную, сінтаксічную, міжмоўную і прысутнічае на ўсіх узроўнях мовы. А таму ў італьянскай мове такім беларускім паняццям як, напрык- Языкознание 222 лад, «сінтаксічныя амонімы» або «міжмоўныя амонімы», будуць адпавядаць тэрміны «*ambiguità sintattica*» і «*ambiguità interlinguistica*» (гл.: [6]). Найбольш шырока «*ambiguità linguistica*» прадстаўлена ў лексіцы («*ambiguità lessicale*»), бо менавіта лексеме дастаткова часта ўласціва мець больш за адно значэнне. Такім чынам, атрымліваецца, што ў італьяністыцы класіфікуюцца не аманіііі і полісемія, а «*ambiguità lessicale*», якая рэалізуецца ў полісемантах і амонімах розных тыпаў: лексічных, амафонах, амографах, «фальшывых сябрах перакладчыка» і іншых падобных да лексічнай аманіііі з’явах. У італьяністыцы, як і ў беларусістыцы, існуе два крытэрыі для размежавання з’яў аманіііі і полісеміі: этымалагічны і моўная кампетэнцыя гаворачага. Аднак навукоўцы адразу адзначаюць, што ні адзін з гэтых крытэрыяў не можа быць вырашальным. Праблема этымалагічнага падыходу заключаецца ў тым, што часам не зразумела, як далёка трэба зайсці, каб знайсці або выключыць этымалагічную сувязь паміж лексемамі. Напрыклад, словы *blosso*¹ „маса матэрыялу“ і *blosso*² „блакада“ лічацца амонімамі, паколькі паходзяць ад двух розных французскіх слоў *bloc* і *blocus*. Аднак калі прасачыць далейшую этымалогію, можна выявіць, што *blosso*¹ і *blosso*² нейкім чынам этымалагічна звязаны (*bloc* і *blocus* паходзяць ад галандскага *blok* „ствол“ і ад сярэднегаландскага *blochius* (*bloc* „ствол“ і *huus* „дом, хата“); на самой справе гэтыя словы азначаюць „хата з бяргвення“ і „крэпасць, бар’ер“ адпаведна). І паколькі існуе некая ўскосная сувязь паміж этымонамі вялікай часткі амонімаў, італьянскія даследчыкі прапануюць такія выпадкі адрозніваць ад тых, дзе этымалагічная сувязь цалкам адсутнічае. Некаторыя лінгвісты, спасылаючыся на Л. Ліпка і Дж. Лаянза, лічаць, што этымалагічны фактар не павінен быць вырашальным з пункту гледжання сінхраніі, таму што гаворачыя выкарыстоўваюць словы незалежна ад таго, ведаюць яны

паходжанне слова ці не (у беларусістыцы ў дадзеным выпадку гаворка ідзе пра семантычны крытэрыі). А таму адрозненне паміж шматзначнасцю і аманіміяй трэба прасочваць не з этымалагічнага боку, а зыходзячы з актуальных семантычных адносін. Такім чынам, у выпадках, калі прасочваецца сувязь паміж значэннямі (напрыклад, *bocsa1* „рот“ і *bocsa2* „кратэр вулкана“), можна гаварыць пра шматзначнасць. Аднак, калі значэнні ўяўляюцца незвязанымі, трэба весці гаворку пра аманімію (*eroina1* „гераяна“ і *eroina2* „наркотык“). 223 У італьянскай лінгвістыцы, як і ў беларускай, таксама прысутнічае праблема адлюстравання амонімаў і шматзначных слоў у лексікаграфічных крыніцах. Даволі часта складальнікі слоўнікаў парушаюць этымалагічны крытэрыі на карысць семантычных фактараў: калі значэнні адной лексемы з часам сталі настолькі рознымі, што болей не ўспрымаюцца як звязаныя, такія адзінкі ў слоўніках будуць адлюстроўваюцца як аманімічныя лемы: (*collo1* „шыя“ і *collo2* „адзінка багажу“ (*collo2* утварылася ў выніку метаніміі ад *collo1*); *vite1* „вінаградная лаза“ і *vite2* „шруба“ (*vite2* утварылася ад *vite1* так як нагадвае вусікі лазы); *lavanda1* „мыццё“ і *lavanda2* „лаванда“ (абодва словы звязаны з лац. *lavanda*); *palma1* „далонь“ і *palma2* „пальма“ (абодва словы ўтвораны ад лац. *palma*), *rombo1* „ромб; трашчотка“, *rombo2* „шум“ (ад *rombo1* у выніку метафары), *rombo3* „рыба ромб“ (ад *rombo1* у значэнні „ромб“). Пры разгледжаным падыходзе да вызначэння межаў аманіміі італьянскія даследчыкі вылучаюць нават тып амонімаў, як *omonimi cognitivi* („кагнітыўныя амонімы“). Азначэнне з’яў аманіміі і полісеміі ў тэрмінах большай або меншай ступені семантычных адносін адлюстроўвае ідэю, якой, як сцвярджае Ф. Казадзі, прытрымліваецца большая частка сучасных даследчыкаў: паміж аманіміяй і полісеміяй існуе не дыхатамія, а кантынуум, які ўключае выпадкі «чыстай» аманіміі, «чыстай» полісеміі і розныя прамежавыя стадыі. У табліцы 1 прадстаўленае магчымае адлюстраванне такога кантынуума: з аднаго боку знаходзяцца словы, значэнне якіх зусім не звязана (*canto1* і *canto2*), з іншага – словы, значэнне якіх здаецца відавочна звязана (*sapo1* і *sapo2*), у сярэдзіне (*vita*, *gru*) – наяўнасць семантычнай сувязі або яе адсутнасць невідавочная, а таму гэтыя выпадкі можна разглядаць і як аманімічныя пары, і як полісеманты [5, с. 82–83].

Табліца 1 – Кантынуум паміж аманіміяй і полісеміяй аманімія полісемія 1 *canto* „песня“ 2 *canto* „вугал“ 1 *vite* „лаза“ 1 *gru* „журавель“ 2 *vite* „шруба“ 2 *gru* „будаўнічы кран“ 1 *sapo* „галава“ 2 *sapo* „кіраўнік“ Абагульняючы сказанае аб умоўнасці межаў паміж полісемічным і аманімічным словам, адзначым: падабенства паміж шматзначнасцю і аманіміяй заключаецца ў тым, што ў абодвух выпадках адна і тая ж знешняя моўная форма мае розныя значэнні, аднак пры полісеміі гэтыя значэнні семантычна звязаны паміж сабой, адно са значэнняў як Языкознаўства 224 бы пераходзіць у іншае па той ці іншай мадэлі семантычных асацыяцый. Пры вызначэнні межаў аманіміі беларускія і італьянскія лінгвісты найчасцей карыстаюцца этымалагічным і семантычным падыходамі, ніводны з якіх не з’яўляецца вырашальным. Дагэтуль не склалася традыцыя аднастайнага афармлення амонімаў і шматзначных слоў у лексікаграфічнай практыцы, што робіць актуальным пытанне аб распрацоўцы новай, навукова абгрунтаванай метадыкі, якая б дапамагла ўніфікаваць падачу гэтых катэгорый у слоўніках. Спіс літаратуры 1 Беларуская мова: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; пад рэд. А. Я. Міхневіча; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с. 2 Кісель, Т. А. Аманімія назваў раслін у мове брэсцка-пінскага палесся / Т. А. Кісель // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2012. – № 2. – С. 12–16. 3 Старычонак, В. Дз. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В. Дз. Старычонак. – Мінск: Выш.шк., 1991. – 255 с. 4 Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с. 5 Памазенка, Т. Л. Макраструктурныя асаблівасці беларускіх перакладных тэрміналагічных слоўнікаў (20–80-я гг. XX ст.) / Т. Л. Памазенка // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. Мовазнаўства. – 2016. – № 2. – С. 49–57. 6 Casadei, F. *Lessico ed educazione linguistica* / F. Casadei, G. Basile. – Roma: Carocci, 2019. – 217 pag.